

Тайылбыр бижик

Программаны РФ-тиң чаарттыңан ӨФКС-түң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөрөдилге черлериниң 5-9 класстарына тыва дылдың федералдыг ажылчын программазынга дүүштүр кылдыңан.

8-ки класста тыва чогаал эртемин өөрөнгөш, өөреникчиниң шиңгээдип, чедип алыр түңнелдери:

Өөрөдилгениң **бот-тускайлаң түңнелдери** өөреникчиниң үзел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бо-углап билиринче, өөренириниң чугулазын, чаа билиглер шиңгээдип алырын медреселдери-биле угаап билиринче, хөй чоннарның аразына хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп. Ону боттандырамынче угланган болур.

Предметтиг түңнелдер кижиниң ажыл-херээниң дараазында байдалдарынче: эртемниң спецификазын медресеп билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырының янзы-бүрү аргаларын ажыглап шиңгээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөрөдиринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг түңнелдер өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемниң теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир өөрөдиринче, өөренириниң бот-тускайлаң, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң) регулятивтиг (бот-угланышкынныг), чаа билиг алырының аргаларын шиңгээттиреринче угланган болур.

Тыва чогаалга кичээнгейни дараазында чүүлдерге углаары чугула: чогаал маадыры – омур-хевир, литератураңың темазы, чогаалда көдүргөн проблема.

8-ки классты доозуп тургаш, өөреникчилерниң билир ужурлуг чүүлдери:

- чогаалдың бижиттинген үези-биле харылзаазын тодарадып билир,
- чечен чогаалдың темазын, идеязын, сюжедин, композициязын тодарадып шыдаар;
- чогаалда көдүргөн проблеманы тодарадып билир;
- документалдыг чогаалдарның онзагай талаларын ылгап билир; – чогаалдарның бүгү аймактарын болгаш хевирлерин ылгап билир;
- огаал сөзүглелиниң планын тургузуп билир, ону езугаар аасбиле азы бижимел-биле үнелел берип шыдаар;
- чогаалдың аймактарының жанр-хевирлериниң ылгавырлыг талаларын ужур-дузазын тайылбырлап билир;
- номчаан номунга, көргөн кинозунга, шиизинге аас-биле азы бижимел-биле үнелел берип шыдаар;
- чогаалдың уран-чечен онзагайын барымдаалап долу сайгарылгазын кылып билир;
- литературлуг терминнер словарьларын, энциклопедияларны ажыглап билир;

– чогаалдарга хамаарыштыр литература-сайгарылгалыг ажылдарны билир, оларны аас-биле харыыларга азы бижимел ажылдарга ажыглап билир;
өөренген чогаалын бот-тускайлаң үнелээрде, литература төөгүзүнүң барымдааларын база литература теориязын ажыглап билир.

8-ки класстың төрөөн чогаал эртемниң утказы болгаш тургузуу

Кирилде кичээл

Чечен чогаал дугайында сөс. Чечен чогаал – кижиниң иштики байлак сагыш-сеткилин билип алырынга база долгандыр турар делегейни шиңгээдип алырынга салдарлыг уран чүүлдүң онзагай хевири.

С.А. Сарыг-оол «Улуг-Хемим»

Тываның улустуң чогаалчызы С.А.Сарыг-оолдун дугайында чугаа.

Шүлүглелде кижини болгаш бойдус дугайында теманы ажытканы. Улуг-Хемниң күскү болгаш чайгы пейзажтары, чогаалдың утказын ажыдарынга оларның салдарлыгы. Үе болгаш девискээрни чурааны.

Чогаал теориязы. Шүлүглел дугайында билиг

Шүлүглелдин өске жанрлардан, ылаңгыя шүлүк чогаалындан, ылгалды. Шүлүглелде проза болгаш шүлүк жанрларының шынарларының каттышканы. Тыва литературада шүлүглелдер, оларның авторлары.

Ю. Ш.Кюнзегеш «Дыт»

«Дыт» деп чогаалда кижини болгаш бойдус теманы ажытканы. Дыттың болгаш лириктиг маадырның поэктиг омур-хевирлериниң тудужу, оларның харылзаазы. Дыт – черниң, дээрниң, хүннүң харылзаачызы. Кижиниң бойдушту дыңнап билир салым-чаяанны.

Ю.Ш.Кюнзегеш «чөөн чүктүң кижизи мен»

Авторнун тыва литературага «чөөн чүк» деп билиишкини киригени. Кижиниң төрөөн чери-биле, бойдузу-биле харылзаазы. Лириктиг маадырның салым-чаяанының, чаңчылдарының төрөөн бойдузундан бодарааны.

М.Б. Доржу «Даг эзири»

М.Б. Доржунун новелла жанрын сайзыратканы. Чогаалда ачаның болгаш эзирниң чечен омурларының чергелешкээ. Аңчы ачазының чагыларының оглунга дээштиг болганы, оолдун миннишкини. Эзирге хамаарыштыр «эңгимениң бедин тевер» дээн бодалдың өөредиглиг ханы утказы.

К-Э.К. Кудажи «Тараа»

«Тараа» – К.Кудажының баштайгы тоожузу. Чогаалдың тема, идеязы. «Тараам турда, тодуг-ла мен» деп эпиграфтың ужур-утказы.

«Тараа» деп тоожудаада кижиниң амыдырал дээш тура-соруктуу, ажы-төл кижизидилгезинге кол черни ээлеп турары. Суваң ирейниң чагынының идеялиг утказы. Чогаалда найырал теманы.

. А.К.Үержаа «Ажыл»

«Ажыл» деп шүлүктүң идеязын антитеза аргазы-биле илереткени.

Шүлүктүң тургузуунуң онзагайы, дылының уран-чечени. Риториктиг айтырыгларны ажыглааны, оларның ужур-утказы. Шүлүктүң уругларның мергежил шилип алырынга, хамааты туружун илередирирге салдары.

В.Ш. Көк-оол «Самбажык» (4 шак).

В.Ш. Көк-оолдуң шии чогаалын сайзырадырынга киирген үлүү.

«Самбажык» деп драманың темазы. Шииде социал чөрүлдээлерден тывылган идеялиг конфликт. Чогаалда үе болгаш девискээр. Шииниң кол-кол персонажтары. Алдан маадырларның баштыңы Самбажыктың бурунгаар көрүштүг тура-соруу. Алдан маадырларның аразында демнии, эрес-дидими.

Дургун деп аттың тывылганы, ооң амгы үеде тайылбыры.

Чогаал теориязы. Ши дугайында билиг .

Ши аймааның чогаалдарының проза, шүлүк жанрларындан ылгалды, онзагай шынарлары.

Ооң кол бөлүктери: драма, трагедия болгаш комедияның тодарадылгалары, чижектери.

С. А. Сарыг-оол «Чечен биле Белекмаа» .

Баштайгы тыва либреттонун бижиттингени. Хөгжүмнүг шииде бурунгу Тываның амыдыралы.

Чогаалда кол чөрүлдээниң чылдагааннарын көргүскени.

Чогаалдың тема, идеязы, сюжеди болгаш композициязы.

А.К.Үержаа «Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагы».

Чогаалчының философчу лириказы.

«Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагы» деп чогаалда янзыбүрү поэктиг омур-хевирлер.

Амыдыралдың утка-дөзүнүң болгаш кижиниң амыдыралчы туружунуң дугайында бодалдар.

М.Б. Ховалыг «Ыдыктаан тук»

«Ыдыктаан тук» – төөгү-барымдаалыг чогаал. Ыдыктыг ДалайЛама башкының Тывага кээп чораан төөгүлүг үези.

Чогаал теориязы. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг

Барымдаалыг чогаалдарның онзагай шынарлары. Амыдырал-биле холбаалы. Барымдаалыг чогаалдарның калбак чогаал жанрының хевирлеринге хамааржы бээри. Тыва литературада барымдаалыг чогаалдар, оларның авторлары.

С.А. Сарыг-оол «Херээжен»

Шүлүктүң тема, идеязы. Тыва ава кижиниң омур-хевириниң үебиле, чоннуң амыдыралы, төөгүзү-биле харылзаазы, ооң ажы-төлүнгө ынакшылы. Чогаалда Ава кижиниң мөңгө омур-хевирин тургусканы.

«Херээжен» деп шүлүктүң тургузуу, лириктиг утказының хөгжүлдезиниң аайы-биле аянарны.

С.А. Сарыг-оол «Авамның ынак оглу».

Шүлүктө хамааты дайынының чылдарында акы-дуңмалышкы найыралдың төрүттүнгенин, быжыкканын көргүскени.

С.А.Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажылының дугайында үнелелдер.

Е.Т. Танова «Иениң салым-хуузу» (тоожудан үзүндү)

«Иениң салым-хуузу» деп тоожуда баштайгы тыва балерина Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушеваның дугайында боттуг барымдааларга даянып уран-чечен бижээни.

А.А.Даржай«Авамга чечээм» (боодал сонет)

«Авамга чечээм» деп боодал-сонеттиң тургузуунуң онзагайы. «Сонет чечээ» деп терминниң утказы, тыва шүлүк чогаалынче ооң киргени. Лириктиг маадырның ава дугайында бодалдарының ханызы, авазына ынаа, ону хүндүлээриниң чылдагааннарын айытканы. Иениң чагыгларындаулусчу идеяларның илерээни. Ава темазының мөңгези.

М.М. Дуюнгар «Авамның тону»

«Авамның тону» деп чогаалдың тематиказының хөй янзылы. Бөдүүн ада-ие улустуң ажы-төлге, ажыл-ишке, амыдыралга хамаарышкан кижизиг мөзүлерин илереткени.

З. А.Намзырай «Авам мени манап орад».

Авторнуң ава кижиге ынакшылының күштүү. Өскөн чер, ава, ажытөл деп билиишкиннерниң аразында мөңгө харылзааны илереткени.

Ч.Ч. Куулар «Шораан»

Тываның улустуң чогаалчызы Ч.Ч.Кууларның тыва литератураның шүлүк болгаш проза жанрларының сайзыралына киирген үлүг-хуузу.

«Шораан» – салым-чол темазына бижиттинген тоожу.

Тоожунуң кол маадыры Шораанның прототиви. Караа көрбес оолдуң иштики делегейи, сагыш-сеткилиниң дойлуушкуннары. Шораанның өөредилгеже чүткүлдүүн, хөгжүмчү болур салым-чаяянының илерээнин детальдар дузазы-биле чурааны. Психологизм аргазын тоожуда чедимчелиг ажыглааны.

К.Д.Чамыян «Ханы дазыл»

«Ханы дазыл» деп тоожунуң идеязы, темазы. Башкы кижиниң ажылын, өөреникчилериниң салым-чолу дээш харысалгалыын Агароол башкының омур-хевиринге даянып чогаалда көргүскени.

Башкылар коллективиниң, Пар-оолдуң, ачазының болгаш соңгу иезиниң аразында харылзаалардан чогаалда социал чөрүлдээлерниң илереп келгени. Пар-оолдуң бот-тускайлаң кижини бооп хевирлеттингени.

А.Х-О. Ховалыг «Үш үне». А.Х-О. Ховалыгның шүлүк чогаалы. Шүлүктериниң тематиказының делгеми. «Үш үне» деп чогаалдың тема, идеязы. Лириктиг маадырның төрөөн

черинге, чонунга, дылынга ыдыктыг хамаарылгазының чогаалда илерээни. Чогаалдың кижизидикчи уткалы.

Календарь-темалыг планнаашкын

	Кичээлдин темазы	шаг ы	Хуусаазы		Бажынга онаалша
			план	факт	
1	Кирилде кичээл. Чогаал дугайында сөс	1	05.09		Арын 3-4 номчуур.
2	С.Сарыг-оолдун “Улуг-Хемим” деп шүлүглелиниң темазы болгаш идеялиг утказы	1	07.09		1. Шүлүглелди номчуур 2.Кезек аайы-биле план тургузар
3	“Улуг-Хемим” деп шүлүглелде пейзаж аргазын ажыглааны, уран-чечени	1	12.09		1.Чурук чуруур 2.Пейзаж аргазын ажыглаан үзүндү тып алыр
4	“Дыт” деп шүлүктүң шүлүк тургузуу болгаш уран-чечен дылы.	1	14.09		Доктаадыр 2.Диригжидилгелерни тыпкаш, ужур-дузазын тайылбырлаар.
5	Ю.Ш.Кюнзегештиң. “Чөөн чүктүң кижизи мен” деп шүлүктүң идеялиг утказы.	1	19.09		1.Үзүндү доктаадыр 2.Диригжидилгелерни тыпкаш, ужур-дузазын тайылбырлаар.
6	Ю.Ш.Кюнзегештиң. “Чөөн чүктүң кижизи мен” деп шүлүктүң идеялиг утказы.	1	21.09		Айтырыгларга харыылаар
7	Хыналда ажыл	1	26.09		Чогаадыг бижиир
8-9	М.Б. Доржу “Даг эзири”	2	28.09 03.10		Уран аргаларганы тывар, План тургузар
10	С. Сурун-оол “Ырла, Хемчик”	1	05.10		Доктаадыр
11	М. Кенин-Лопсан “Хуттуң ужары”	1	10.10		Утказын бижиир
11-12	К. Кудажы “Таңды кежи”	2	12.10 17.10		Улегер домактар бижиир
13-14	З. Байсалова “Тайга ээзи”	2	19.10		Словарь тургузар
15	Хыналда тестилиг ажыл	1	24.10		Номчуур, айтрыглар
16	З. А. Намзырай “Дуруяалыг шөл”	1	26.10		“Эглип келир куштарым” деп шүлүүнүң тема, идеязын, тургузуун, дылының уран-чеченин сайгарар
17	“Тараа” – К-Э.Кудажының бирги улуг тоожузу.	1	07.11		Номчуур. Чогаалчы дугайында дыңнадыг белеткээр
18	“Тараа” деп тоожунуң маадырларының овур-хевири.	1	09.11		1.Кыска утказын дамчыдар 2.Чогаалдың эгелеринге аттар бээр.
19	К.Кудажы “Тараа”-төөгүлүг	1	14.11		Хлебти канчаар кылырыл?

	болуушкуннар				–презентациялыг проект кылыр
20	Ч.С. Чогаадыг “Хлеб дугайында чүнү билир мен”	1	16.11		1. Айтырыгларга харыылаар арын 88. 2.Кроссворд тургузар
21	Түңнел кичээл. “Тарааны камнаңар, ол дээш амы-тынывысты берип чораан бис”.	1	21.11		1.”Тараа» деп чогаалдың композициязын, сюжедин бижиир.
22	А.Үержааның “Ажыл” деп шүлүүнүң философчу утказы.	1	23.11		Номчуур. Автор дугайында дыңнадыг кылыр
23	ЧС Чогаадыг “Хлеб – амдырал чеми”	1	28.11		Проект «Хлеб-амыдырал»
24	В.Ш.Көк-оолдуң “ Самбажык” деп шиизиниң бижиттинген төөгүзү.	1	30.11		1.Чогаалчы дугайында немелде материал чыыр. 2.2-ги көжегеге план тургузар
25	В. Кок-оол “Самбажык” Шии-драмада омур-хевирлерниң сайгарылгазы	1	05.12		1. Утказын чугаалап өөренир 2. 60 маадырларның туралышышынының дугайында дыңнадыг
26	В. Кок-оол“Самбажык” деп шииниң дыл-домаа, уран-чечени	1	07.12		1.Дыл-домаан чедир сайгарар 2.Историзмнерни бөлүктээр.
27	Шииниң аянныг номчулгазы	1	12.12		Улегер домактар бижиир
28	ЧС “Алдан-маадырлар чоннуң төлептиг оолдары”	1	14.12		Амгы уеде
29	С.А Сарыг-оол "Чечен биле Белекмаа" (1-ги көжеге)	1	19.12		1.Чогаалчы дугайында дыңнадыг
30	С.А. Сарыг-оол "Чечен биле Белекмаа (2-ги көжеге)	1	21.12		Үзүндү доктаадыр
31	С. А Сарыг-оол "Чечен биле Белекмаа"(3-кү көжеге)	1	26.12		План тургузар
32	ЧС. Амгы уеде шии жанры болгаш тыва театр	1	28.12		Ынак артизим-чогаадыг
33	ЧТ Шии дугайында билиг	1	09.01		Маадырларны бөлүктээр
34	Хыналда ажыл	1	11.01		Конспект солундан
35	А.Үержааның “Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагы” деп шүлүүнүң философчу утказы.	1	16.01		1.Ажыл-агый-биле холбашкан улегер домактар, чалгынныг сөстөр тып бижиир.
36	КДН Аянныг номчулга болгаш сайгарылга кичээли	1	18.01		«Күш-ажыл кижини каастаар» деп чогаадыг
37	М.Б.Ховалыг- чогаалчы,	1	23.01		1.Троптарны айтыр

	альпинист. “Ыдыктаан тук” – публицистиг чогаал.				
38	Чогаал теориязы. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг.	1	25.01		Бир омур-хевирни сайгарар
39	С. Сарыг-оол “Херээжен”	1	30.01		Шулукту доктаадыр
40	С.Сарыг-оол Авамның ынак оглу	1	01.02		Шулукту доктаадыр
41	Е. Танова “Иениң салым-хуузу”	1	06.02		Кыска дыннадыг кылыр
42	Е. Танова “Иенин салым-хуузу”	1	08.02		Надяның чуруктарын чуруп өтгунер
43	Е. Танова “Иенин салым-хуузу”	1	13.02		Чурукчу кандыг болур ужурлугул?
44	ЧС “Аваларга мөгейиг”	1	15.02		Чогаадыг бижиир
45	А.А.Даржай «Авамга»	1	20.02		1.Арын 205-226, номчуур. 2.Авторнуң дугайында немелде дыңнадыг кылыр.
46	М. Дуюнгар “Авамның тону”	1	22.02		Номчуур, уран аргаларны ушта бижиир
47	З. Намзырай “Авам мени манап орап”	1	27.02		Шулукту доктаадыр
48	Бот чогаадыкчы ажыл “Ава-амыдырал чаякчызы”	1	29.02		Мээн авам- презентация
49	Ч.Ч.Кууларның “Шораан” деп тоожунуң бижиттингени, кол маадырның прототиви.	1	05.03		Номчуур, сураглыг композиторларны бижиир
50	“Шораан“ деп тоожунуң композициязының онзагайы болгаш сюжет тургузуу	1	07.03		1.Кол маадырларнын омур-хевирин бижиир 2.Кол маадырының прототивиниң дугайында материал тып алыр
51	Тоожунуң катаптаттынмас омур-хевирини	1	12.03		1.1-ги эгениң уран-чечен дылын сайгарар. 2.Викторинага белеткел
52	“Шораанның” уран-чечен дылы, аас чогаалы-биле холбаазы.	1	14.03		1.Арын 168, №3. 2.Чогаалга кроссворд тургузар.
53	“Шораан” деп тоожунуң амдыралчы ужур-дузазы	1	19.03		Чижектер болгаш куруне программаларын кирип бижиир
54	Чогаадыг"Салымга чагыртыр бе?"	1	21.03		1.Арын 169-200, номчуур. 2.Е.Танова дугайында немелде материал чыыр.
55	Хыналда тестилик ажыл	1	02.04		Конспект кылыр
56	К.Д.Чамыяңның намдары, чогаадыкчы ажыл-ижи. “Ханы дазыл”- школа амыдыралын көргүскен	1	04.04		Школа- амгы уеде – таблица долдурад

	тоожу.				
57	“Ханы дазылдың ” кол-кол омур-хевирлери.	1	09.04		1.Кол маадырларның омур-хевирин бижиир. 2.Шевр Чудай-оолович биле Алексей Тооруквичтиң аажы-чаңын деңнеп таблица долдуар
58	“Ханы дазылдың” уран-чечени.	1	11.04		1.Уран- чеченин сайгарар. 2.Пейзаж чурумалын тывар
59	“Ханы дазыл” чогаалга хыналда ажыл	1	16.04		1.Номчуур. 2.Уран-чечен аргаларны ушта бижиир.
60	Артык Ховалыг “Үш үне”	1	18.04		Чогаадыг бижиир
61	А. Ховалыг “Уш уне”	1	23.04		Чижектер тывар-тайылбырлаар
62	Түңнел хыналда ажыл	1	25.04		Айтырыгларга харыылаар
63	Частырыглар-биле ажыл, түңээри	1	30.04		Чуну билип алган мен?-унелел-чогаадыг
64-65	Ниити катаптаашкын	2	07.05 14.05		Туннел онаалгалар
66-67	Чыл дургузунда өөрнгенин катаптаары.Түңнелдер	2	16.05 21.05		Чайгы дыштанылгада номчуур чогаалдарының даңзыын онаалга кылдыр бээри